

UOT 811.1/8

FARİZƏ ŞAHBAZOVA*

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ VARIANTLIĞIN NÖVLƏRİ

İngilis dilinin müxtəlif variantları vardır. Variantlıq çox geniş anlayışdır. Dilçilikdə dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərən variantlardan bəhs edilmişdir. Variantlıq dilin bütün səviyyələrində mövcuddur. İngilis dilində fonetik, leksik, qrammatik variantlıq mövcuddur. Fonetik variantlıqda sözlərdə səslərin yaratdığı, orfoqrafik, orfoepik fərqlər fonetik variantlığın yaranmasına səbəb olur. İngilis dili leksik variantlıqla digər səviyyələrə nisbətən daha zəngindir. Bəzən variantlar sinonimlər və dubletlərlə qarışdırılır. Variant, sinonim və dubletlərin ayrı-ayrı anlayışlar olduğu bir çox tədqiqatlarda araşdırılmışdır. Qrammatik variantlar isə leksik variantlardan fərqlənir. Qrammatik variantlar ifadənin tərkibində qrammatik dəyişiklik apardıqda komponentlərin qrammatik formasını dəyişdikdə əmələ gəlir. Qrammatik variantlıqda ifadənin mənasında deyil, qrammatik formasında dəyişiklik yaranır.

Açar sözlər: *İngilis, variant, leksikologiya, fonetik, qrammatik.*

Müasir dünyada ən çox yayılmış və nüfuzlu dillər sırasında birinci ingilis dilidir. Qloballaşan dünyanın ən yayılmış və işlək dili olan ingilis dilinin müxtəlif variantları mövcuddur. Bunlar müxtəlif regional variantlardır. Variantlar içərisində ən böyük miqyasda yayılmışları Amerika, Kanada və Avstraliya variantlarıdır.

Dil bir funksional sistem kimi bütün səviyyələrində mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq variativliyi ilə fərqlənir. "...dilin variativlik qabiliyyəti onu çevik və rəvan edir. Bununla belə XX əsr dilçiliyinin malik olduğu variativliyi öyrənmə təcrübəsi onu da iddia etməyə əsas verir ki, dil vahidlərinin variativliyi təkcə dilin mühüm xassəsi deyildir, həm də onun şəklini dəyişmə prosesini aramsız öyrənən mənbələrdən biridir"(1,210).

Bu gün ingilis dilinin variantları dilçilikdə geniş araşdırılır və demək olar ki, müasir ingilis dilinin variantları, variativlik və variantlılıq məsələsi dilçiliyin qarşısında dayanan əsas məsələlərdən biridir. Dil vahidlərində olan variantlıq və invariantlığın dilin müxtəlif səviyyələrində ciddi şəkildə araşdırılmalı olduğunu sübut edən dilçilər dilin müxtəlif səviyyələrin variativliyinin sistem daxili qanunlarla nizamlanmış olduğunu qeyd edirlər.

"Variantlıq dedikdə "şəklini dəyişmə prosesi", "qismən və ya natamam dəyişkənlik", "şəklini dəyişmə qabiliyyəti" anlaşılır. Variantlıq dildə müxtəlif təzahür və mövcudluq formalarına malik dil hadisələrinin olduqca geniş spektrini əhatə edir"(2,70). Dildə variantlıq linqvistik hadisədir. Linqvistik variantlığa sosiolinqvistik, regional, dialektal, fonetik, leksik, qrammatik variantlıq aid edilir. Variantlığın özünəməxsus yaranma səbəbləri mövcuddur. Bu səbəblər içərisindən dilin daxili və xarici amillərini göstərə bilərik. Daxili amillərə dilin daxili inkişafı, xarici amillərə isə başqa dillərlə təmas, müxtəlif dialekt təsirləri, dilin sosial cəhətdən fərqliliyi aiddir.

"Qeyd edək ki, təkcə Birləşmiş Krallığın özündə belə, İngiltərə, Uels, Şotlandiya və İrlandiyada ingilis dili variativ şəkildə işlənməkdədir, bu da dilin hər yerdə eyni şəkildə deyil, variantlarla işlənməsi üçün zəmin yaratmışdır"(3,168). İngilis dilində həm məhəlli, həm də beynəlxalq variantlığa rast gəlinir. Beynəlxalq variantlıq dedikdə Amerikan, Kanada, Avstraliya variantları nəzərdə tutulur. Variantlıq heç vaxt dil sisteminin dəyişməyə qadir bir proses deyil. Leksik vahidlərin variantlığı, sinonim və dubletliyi dildə dinamikanı təmin etməklə dildə

saxlanıla bilər.

Müasir ingilis dilində variantlığa müxtəlif dil səviyyələrində rast gəlinir. Bu variantlar bir- birindən fonetik, leksik və bəzən də sintaktik cəhətdən fərqlənir. Ümumiyyətlə variantlıq dilin “qeyri-standart” forması kimi göstərilir.

Dildə variantlıq problemi ilə linqvistikada və sosiolingvistikada da məşğul olur. Sosiolingvistikada ingilis dilinin 2 əsas variantı qeyd olunur: standart və qeyri-standart. Standart dildən əsasən dövlət dili, media, təhsil və beynəlxalq danışıqlarda istifadə olunur. İngilis dilinin standart variantlarına Şimali Amerikan ingiliscəsi, Avstralya ingiliscəsi və Hindistanda danışılan ingilis dili aiddir. Buna baxmayaraq, bu standart variantlar bir-birindən öz tələffüzünə, qrammatik quruluşuna, hətta leksikasına görə də fərqlənir.

İngilis dilinin qeyri standart variantlarına isə, “Cokney”, amerikan, Avstralya dialektləri, birmingham, isveç, kreol, jamayka və s. variantları aiddir.

İngilis dilində ədəbi və qeyri-ədəbi variantlıq ilk dəfə 1066-cı ildə Norman işğalından sonrakı dövrdə yarandı. Norman işğalından sonra İngiltərədə ədəbi dil Norman-fransız, qeyri-ədəbi dil isə ingilis dili sayılırdı.

Hər bir dil kimi müasir ingilis dilinin və onun variantlarının leksikası, leksik quruluşu birbaşa coğrafiya ilə bağlıdır. Dil daşıyıcılarının dilindəki leksik vahidlər yaşadığı ərazinin təbiətinin, flora və faunasının, həyat tərzinin, məişətinin, etnoqrafiyasının, tarixinin əksidir. Bütün bu xüsusiyyətlər variantları və dialektləri yaradır. Bu variant və dialektlər ana dildən, baza dildən müəyyən qədər fərqlənir. Bəzən yeni əmələ gəlmiş leksik vahid xalq kütləsi tərəfindən anlaşılır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Əhatə dairəsi genişlənən leksik vahidin semantikasi kütlə tərəfindən anlaşılır. Müəyyən zamandan sonra isə xalq kütləsi həmin leksik vahidin haradan gəldiyini tamamilə unudur. “Belə ki, dil nə qədər geniş yayılırsa, işlənməsi də o qədər də variativləşir, dilin sabitliyi getdikcə zəifləyir. Bu da özünü dilin lüğət tərkibində və tələffüzündə göstərir”(4,86). İngilis dilində variantlığın yaranmasında o dildə danışan xalqın psixolingvistik xüsusiyyətləri, etnolingvistikası nə qədər önəmli rol oynayırsa, dil daşıyıcılarının yaşadığı coğrafi mühit də bir o qədər böyük önəm kəsb edir.

İngilis dilinin müxtəlif variantlarında fonetik variantlıq təzəgür edir. Fonetik variantlığa əsasən söz sonluqlarında rast gəlinir. S. Potter yazır: “Artıq Vebsterin “Yeni beynəlxalq lüğəti”nin üçüncü qısaldılmış nəşri Hökumət Çap (Tipografiya) İdarəsinin rəsmi yazı təlimatı, eyni zamanda, Amerika məhkəmələrində qəbul edilmiş forma idi. Məsələn, artıq sanksiyalarda /-our/ sonluqlu sözlərin əvəzinə /-or/ sonluğu, /-er/ sonluğu əvəzinə /-re/ sonluğu, həmçinin /-s/ hərfinin əvəzinə /-c/ hərfi işlədilməyə başladı. Daha aydın izah etsək, favour, honour, humour, labour, valour kimi sözlər əvəzinə favor, honor, humor, labor, valor; calibre, centre, fibre, metre, theatre əvəzinə caliber, center, fiber, meter, theater; defence, offence, practice sözlərinin əvəzinə isə defense, offense, practise kimi sözlər işlədildi”(5,141). S.Potterin “Language” adlı əsərində today, to-morrow, to-night sözlərinin “İngilis dilinin Oksford lüğəti”ndə defislə yazılsa da, “Müxtəsər Oksford lüğəti”nin ilk nəşrlərində bu sözlərin defissiz yazılan formalarının da olduğunu qeyd edir. Məsələn, today, tomorrow, tonight. Sonuncu yazı forması 1964-cü il nəşrində işlədilmişdir(5,141).

Britaniya ingiliscəsi ilə Amerikan variantı arasında fonetik fərqlərə dair bu nümunələri göstərə bilərik.

Məsələn, Amerk. Hiz-Brit. His; amerk. Caliber- Brit. Calibre; Amerk. Valor- Amerk. Valour; Amerk. Nabor- Brit. Neighbour; Amerk. Hed- Brit. Head; Amerk. Theater- Brit. Theatre; Amerk. Proov- Brit. Prove; Amerk. Giv- Brit. Give və s.

“Müxtəlif ölkələrdən dil daşıyıcılarının ingilis dilindəki tələffüzlərini müqayisə edərkən biz aşkar edirik ki, eyni bir sözün tələffüzü hiss olunacaq dərəcədə fərqlənir. Məsələn, ingilis dilindəki “tomato” sözü Amerikada “potato” kimi (ei) diftonqu ilə və “bath” kimi, yəni (a:) səsi ilə İngiltərədə səslənir. Eyni zamanda Şotlandiyada “bath” və “bat” sözləri, İngiltərənin cənub-Şərqiəndəki (a:) və (ae) sait tiplərindən fərqli olaraq, eyni bir səslə(a) saiti ilə tələffüz edilir”(6,36).

Amerika variantında uzunluqdan çox istifadə edilmir. Britaniya ingiliscəsində isə əksər hallarda uzun və qısa saithər arasında fərqi müşahidə edilmir. Məsələn, “beat”, “bit”. Uelsdə (a:) əvəzinə (a) “bath” tələffüz edilir. Şotlandiyada (ae) və (a:) saithlərinin tələffüzündə fərqi yoxdur. Bu ərazilərdə, məsələn, İrlandiyada(w) sonra(a)(want) tələffüz edilir.

Şotlandiyada və Şimali İrlandiyada (r) titrək sonor samitinin saithləşməsinə rast gəlinmir. (p,t,k) samithləri isə Olsterdə adətən cingiltiəşirlər ki, buna da digər dialektlərdə rast gəlinmir. Bəzi bölgələrdə (h, j) samithləri mütləq söz başlangıcında tələffüz edilmir. Məsələn, “hand, hole, home” sözlərində olduđu kimi. Şimali İngiltərədə söz sonunda (l) sonor samiti düşür və ya (w) samithləri ilə əvəzlənir. Məsələn, “bell, sell”. Şimali İrlandiyada (d) samiti bəzi hallarda söz sonunda tələffüz edilmir. Məsələn, “send, bend” və s.

Rusiya dilçisi T. Şevçenko yazır: “Britaniya ingiliscəsilə müqayisə etdikdə Amerikan variantında da ciddi fərqlərin saithlər yarım sistemində müşahidə edildiyini demək olar. Britaniya ingiliscəsində saithdən sonrakı mövqeydə (r) titrək samitinə vokallaşdığından ona rast gəlinmir. Bunun nəticəsi kimi amerikan variantında olmayan (iə), (və), (eə) diftonqları meydana gəlmişdir. Məsələn, here, hair, pure və s.” (7,156).

Britaniya və Amerika variantının hər ikisində amerikan variantının fonoloji sistemində samithlər yarım sistemi əsasən sabitdir. Bunu isə dilin fonoloji sistemində samithlərin fonoloji yükü ilə izah etmək olar. Samithlər söz və şəkilçilərin yaranmasında daha fəal iştirak edirlər.

İngilis dilinin variantlarının hər birinin özlərinə məxsus fonetik spesifikasiyi var. Məsələn, Amerika variantında (r) səsinin xarakterik xüsusiyyəti onun tələffüzü ilə bağlıdır-dilin uc tərəfi geri çəkilmiş və qatlanmış vəziyyətdə olur. Dilin bütün gövdəsi geri çəkilir ki, bu da Amerika nitqinə xarakterik dolaşlıqlıq verir. Məsələn, Right(rait), risk(risk) və s.

Müasir ingilis dilində variantlıq ən intensiv şəkildə leskik səviyyədə baş verir. Bəzən leskik vahidlər də yeniləşməni tələb edir. Müasir zamanda “Britaniya gənclərinin leskikasına yeni sözlər ingilis dilinin digər variantlarından, əsasən də amerikan variantından gəlir. Amerikan variantı praktik baxımdan yaranmışdır və bu dəyişikliklər dilin bütün səviyyələrinə -fonetik, morfoloji, leskik, sintaktik səviyyələrinə sirayət etmişdir. Təbii ki, bu vəziyyət dilçi alimlər arasında ingilis dilinin Britaniya və amerikan variantlarına münasibətdə ciddi fikri ayrılığına səbəb olmuşdur. Britaniya variantı ilə müqayisədə amerikan variantı daha çevik, dəyişmələrə açıq, qavramaq üçün də daha asandır”(6,50). Amerikan və Britaniya variantları arasında fərqi əsasən xalqların həyat tərzlərinin müxtəlifliyi ilə izah edilir. Amerikan və Britaniya xalqlarının dillərindəki leskik fərqlər slenqlərlə və Britaniya realilərini özündə əks etdirən leskik vahidlərlə bağlıdır.

Dilçilik ədəbiyyatında leskik vahidlərin variantları belə izah olunur. “Söz variantları eyni sözün morfo-sözdüzəltmə quruluşunu, leskik və qrammatik mənasını saxlamaqla müntəzəm surətdə öz formasını dəyişməsi, ya fonetik(hərflərin tələffüzünün, vurğunun yerinin), ya da formadüzəltmə şəkilçilərinin (ön şəkilçilərin və fleksiyanın) dəyişməsi nəticəsində yaranır” (8,17).

İngilis dilində fonetik və leskik variantlıqlarla bərabər qrammatik variantlar da mövcud-

dur. Qrammatik variantlar ifadənin tərkibində qrammatik dəyişiklik apardıqda, başqa sözlə desək, komponentlərin qrammatik formasını dəyişdikdə əmələ gəlir. Qrammatik variantlıqda ifadənin mənasında deyil, qrammatik formasında dəyişiklik yaranır. Qrammatik variantları biz ingilis dilində də görürük. Məsələn: to nip in the bud – to check in the bud və s.

“İngilis dilində leksik-qrammatik variantlara misal olaraq different from, different than, different to sözlərini təhlil etmək olar. Bəzi qədim lüğətlərdə different to daha çox işlənsə də, sonradan bu sözünün işlənməsi düzgün hesab olunmurdu. Səbəb isə, to differ feilindən sonra “to” sözününün işlənməyinin düzgün olmaması idi”(9,130).

Qrammatik variantlıq özündə morfoloji və sintaktik variantlığı birləşdirir.

İngilis dilinin Amerika və Britaniya variantları arasında morfoloji səviyyədə fərqlər “got-gotten”(almaq), “struck-stricken(qurma), “dived-dove”(bölmək) kimi cütlükləri də əhatə edir. Aydın ki, burada Amerika və Britaniya variantlarında hansısa xüsusi bir morfemin olmasından söhbət getmir.

İngilis dilinin variantları arasında morfoloji səviyyədə inventar fərqi demək olar ki, yoxdur. Variantlarda morfoloji səviyyədə bütün vahidlər ümumi nüvəyə malikdir. Morfoloji səviyyədə variantlar arasında fərqlər, xüsusilə sözdəyişdirici morfemlərdə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, Britaniya variantındaki “got” formasına amerikan variantında “gotten” forması uyğun gəldiyi qəbul olunmuşdur. Məsələn, For if we had missed our trains and gotten home late. “Got” sözformasının ingilis dilinin amerikan variantında da təsadüf edilir. “gotten” forması daha arxaikdir. Eyni zamanda amerikan variantında “have got” forması “have” feilinə ekvivalent kimi daima işlədilir”(6,44). “Gotten” forması Britaniya variantında görünməyən bir elemetdir. Amerika variantında isə həm “got”, həm də “gotten” işlənir.

Müasir ingilis dilindəki “proved” və “proven” söz formaları Biritaniya və amerikan variantlarında fərqli leksik-semantik formalarda rast gəlinir. Böyük Britaniya variantında “proven” yalnız köhnəlmiş “notproven” birləşməsində mümkündürsə, amerikan variantında isə bütün mənalarda və “prove” feilinin bütün əhatələrində işlənir. Məsələn, Getting these two problems//ironed out before going to the bowling alley has proven to be great help//və ya /I have used a little different method in teaching bowling that has proved very successful//.

Morfoloji səviyyədə variantlığın yaranmasında şəkilçi morfemlərin, xüsusilə, leksik şəkilçi morfemlərin danılmaz rolu vardır. Danışıq dilində amerikan leksikasının təsiri altında -ise komponentindən istifadə edilir. Bu morfoloji göstəricilər isimlərin sonuna artırılaraq feil düzəldən şəkilçi morfem kimi yeni terminlər, yaxud yeni sematika daşıyan leksik vahidlər yaradır. Məsələn, hospital sözünün sonuna -ise- əlavə etməklə “hospitalize” leksik vahidi yaranır. Mənası “xəstəxanaya aparılan və ya xəstəxanada yerləşdirilən adam”dır.

İngilis dilinin bütün variantlarında morfoloji variantlıq çox tez-tez rast gəlinən bir vəziyyətdir.

Fonetik və leksik variantlığa nisbətən sintaktik variantlığa ingilis dilinin variantlarında daha az rast gəlinir.

İngilis dilinin variantlarında sintaktik səviyyədə tutuşdurma predmeti söz birləşmələrinin və cümlələrin qrammatik modellərinə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu səviyyədə sintaktik strukturlardakı distrusiya fərqləri müşahidə edilir.

Sintaktik konstruksiyalar bəzi elementlərinin distrubusiyasında müşahidə edilir. Məsələn, ingilis dilinin Britaniya variantında “to battle” feili ilə birləşmələrdə “with” və ya “against” sözönlərinin işlədilməsi vacibdir, halbuki amerikan variantında bu feil özündən sonra sözünü tələb etmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva A. Variativlik dilin dinamik xassəsi anlamında// İpək yolu, №.2, 2017, s.209-213,
2. Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы// Вопросы языкознания. Москва, 1984, с.70.
3. Sarıvəlli L. İngiltərədə cənub-qərb dialektinin formalaşması// İpək yolu, №.1, 2018, s.167-170.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 1973, 260 s.
5. Potter S. Dilimiz. Bakı: 2014, 220 s.
6. Babayeva V. Müasir ingilis dilinin amerikan variantının fonetik və fonoloji səciyyəsi. Fil. ü. fəl. dok. diss. Bakı, 2015, 150 s.
7. Щевченко Т. И. Фонетика и фонология английского языка. Курс теоритической фонетики английского языка для бакалавров. Дубна: Феникс, 2011, 256 с.
8. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград, Наука, 1978, 192 с.
9. Watson F.H. , Ernest G. A dictionary of Modern English Usage . Oxford: Clarendon Press, 2nd edition, 1965,725 p.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: fariza_sahbazova@hotmail.com*

Fariza Shahbazova

Types of variants in modern English

There are various versions of the English language. Variation is a very broad concept. In linguistics, the variants of different levels of language are mentioned. The variation is available at all levels of the language. English has a phonetic, lexical and grammatical variant. In phonetic variation, spelling, orthographic, orthographic differences in words create the phonetic variation. English is richer than other levels with lexical variants. Sometimes variants are mixed with synonyms and doublets. Variation, synonyms, and duplications have been explored in many studies in which they have different definitions. Grammatical variants are different from lexical ones. Grammatical variants occur when a grammatical change in the composition of a expression changes the grammatical form of the components. In grammatical variations there is a change in the grammatical form, not in the meaning of the expression. Various scientific sources have been used in writing the article.

Keywords: *English, variant, lexicology, phonetic, grammatical.*

Фариза Шахбазова

Виды вариантности в современном английском языке

Английский язык имеет различные варианты. Вариантность - очень широкое понятие. В лингвистике упоминаются варианты, проявляющие себя на разных уровнях

языка. Вариантность есть на всех уровнях языка. В английском языке существуют фонетическая, лексическая и грамматическая варианты. В фонетической вариантности орфографические и орфоэпические различия, создаваемые звуками в словах, являются причиной создания фонетической вариантности. Английский язык относительно других уровней более богат лексической вариантностью. Иногда варианты путают с синонимами и дублетами. То, что вариантность, синонимы и дублеты являются различными понятиями, было изучено во многих исследованиях. Грамматическая вариантность отличается от лексической вариантности. Грамматические варианты возникают, когда грамматическое изменение в составе выражения меняет грамматическую форму компонентов. В грамматической вариантности меняется не значение выражения, а его грамматическая форма.

При написании статьи использовались различные научные источники.

Ключевые слова: *Английский, вариант, лексикология, фонетический, грамматический.*

(AMEA-nın müxbir üzvi Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlk variant 20.02.2020
Son variant 19.03.2020